

THE CHRONOTOPE: THE ROAD TO SEMANTIC COMPLETION

Alina Buzatu

Senior Lecturer, PhD. „Ovidius” University of Constanța

Abstract: Bakhtin's chronotope is an essential conceptual tool, lucrative in many inter~/multi~/transdisciplinary approaches of literature and art. My paper glosses upon its complex pragmasemantic route to contemporary theoretical contexts, and prescribes the appropriate uses.

Keywords: chronotope; Bakhtin; space; time; cognitive mapping.

Preliminarii. Deleuze și Guattari ne învață că nu există concepte simple. În primul rând, orice concept este lovit de un paradox intrinsec: este relativ și absolut în același timp; încifrare de multiplicități, conceptul este relativ față de propriile sale componente semantice, față de conceptele din aceeași paradigmă, față de problemele pe care încearcă să le rezolve, dar este și absolut, căci, în calitatea sa de entitate supraordonată, nu se confundă cu starea de lucruri prin care se realizează. Survolând epoci, evenimente, oameni, un concept își scrie propria devenire, își adaugă sensuri și le ocultează pe cele inactuale, cheamă alte concepte, se transformă dialogic. În circumstanțele mentalităților științifice contemporane, în care conținuturile de cunoaștere se multiplică exponențial, iar metodologiile se împletesc rizomatic, este imperativ să interogăm validitatea și să probăm „rezistența” unor concepte care au călătorit prin mai multe spații de sens. Dacă un concept este „tare”, își va proba capacitatea inter~/multi~/transdisciplinară, adică va putea opera în mai multe medii de cunoaștere, fără ca exercițiile sale să aibă aerul unui mic trafic de frontieră.

Despre cronotop: repere teoretice. În istoria ideilor despre artă și literatură, „inventatorul” conceptului, Mihail Bahtin primește un tratament special. Inițial formalist rus, Bahtin se distanțează critic de grup, devenind chiar un adversar al ideilor care l-au marcat inițial. Figură enigmatică în Rusia natală, Bahtin este greu de pus într-o definiție: scrierile sale sunt greu de datat cu certitudine, unele dintre ele s-au pierdut, iar altele nu au fost niciodată terminate. Nu este, de asemenea, clar cu cine a colaborat în cazul studiilor despre „metoda formală” din 1928 (Medvedev?) sau despre marxism și filozofia limbajului din 1929 (Voloșinov?), de aceea, textele sunt atribuite în general „grupului Bahtin”. Cunoaște notorietatea după diseminarea ideilor sale în spațiul de limbă engleză și limbă franceză (un extras din studiul său despre Rabelais scris în 1965 și publicat în *Yale French Studies* în 1968, a făcut ceva vâlvă, dar de-abia eseul Juliei Kristeva cu titlul „Word, Dialogue and Novel” (1969) [„Cuvânt, dialog și roman“], precum și prefața ei la traducerea franceză din 1970 a studiului său despre Dostoievski (1929) au făcut din Bahtin un nume de referință în teoria literaturii și artei. La începutul secolului al XXI-lea însă, creațiile conceptuale ale lui Bahtin au o viață activă și nu își arată vârsta: trei termeni - dialogism, carnavalesc, cronotop - sunt azi în geanta de scule a oricărui om cu ceva pretenții de reflecție estetică.

Cronotop este un concept teoretic cu o mare amplitudine semantică și al cărui potențial explicativ este departe de a fi epuizat; ar trebui adăugat că utilizările lui obișnuite, școlarești, i-au adus chiar o proastă reputație (s-a vorbit de metastazarea conceptului, de faptul că Bahtin și-a carnavalizat propriul concept, deci insultele au fost nu puține). Inițial, conceptul ar fi fost un criteriu discriminator în teoria genurilor, cu precădere în diferențierea formelor de narațiune; din câmpul naratologiei - pe care l-a traversat în întregime, trecând din naratologia clasică în cea postclasică -, termenul a migrat în mod natural către teoriile receptării și cognitivism, căci, până la urmă, legea fundamentală a biogenezei, recapitulația, funcționează și în teoria literaturii și artei, fiecare nou sistem de idee recapitulând rapid stadiile anterioare ale conceptelor.

Conceptul se constituie în două texte fundamentale ale lui Bahtin: *Forme ale timpului și cronotopului în roman: note pentru o poetică istorică*, precum și în *Bildungsromanul și semnificația sa în istoria realismului*. Ce trebuie să știm despre cronotop? Primul nivel semantic, așa cum denotă chiar asamblajul lexical, privește legătura intrinsecă dintre markerii spațiali și cei temporali; sau, mai aproape de limbajul lui Bahtin: în cronotopul literar artistic, indicii spațiali și cei temporali se contopesc într-un tot; timpul capătă materialitate, devine vizibil artistic, în timp ce spațiul se încarcă de mișcările timpului. Intersecția acestor axe și contopirea indicilor este ceea ce caracterizează cronotopul artistic. Esențializând ce spune Bahtin, cronotopul este forma indispensabilă a cogniției turnate în forme narative; dacă impresia comună este că narativul înseamnă o secvență de acte diegetice, înțelegerea mai atentă arată că nu există construcție de lume ficțională în afara coordonatelor, fundamental interconectate, spațiu-timp.

Input-ul epistemologic al termenilor este, așa cum indică chiar Bahtin, dat de Kant și Einstein. Liniile de cod ale conceptului sunt reperspectivări ale ideii kantiene că spațiul și timpul sunt categorii esențiale prin care indivizii percep și structurează lumea înconjurătoare; Bahtin însă nu este interesat de valoarea lor de abstracțiuni transcendente, ci de forma lor de realitate imediată. Acolo unde Kant se referă la sistemul universal al percepției umane, Bahtin caută doar probe ale acestei activități perceptuale manifestate artistic. Cât despre figurarea împreună a spațiului și a timpului în mintea umană, aceasta este o idee definitiv demonstrată de Einstein în teoria relativității; faptul că această idee se propagă azi memetic, ca un fel de credință comună arată cât de pregătită era mintea umană pentru această înțelegere, având în vedere numărul redus al celor care chiar pot urmări demonstrația lui Einstein. Tot astfel, pentru a înțelege până la capăt construcția conceptului de cronotop trebuie să fi auzit nu doar de Euclid și sistemul universal al geometriei sale, ci și de Lobacevski, dezvoltatorul geometriei multidimensionale.

Pe de altă parte, conceptul în cauză, în starea sa actuală, este o operă reconstituită, mai ales prin intermediul exegeților lui Bahtin, pentru că acesta nu dă nicăieri o explicație definitivă. Cu excepția faimoaselor formulări la care toată lumea se raportează, nu există nicio definiție sistematică, niciun protocol pus cap la cap pentru identificarea și analizarea relațiilor cronotopiale. În *Imaginația dialogică* – volum din care face parte studiul citat, *Forme ale timpului și cronotopului...*, se promit ilustrații utile, dar acestea vor fi frugale, lăsând multe întrebări fără răspuns, ceea ce a dus, așa cum era de așteptat, la o proliferare a modurilor diferite de înțelegere a conceptului.

Un demers arheologic al conceptului de cronotop înregistrează trei momente importante ale formării. Michael Holquist, un exeget al operei bahtiniene, citește conceptul printr-o metaforă muzicală, văzând în cronotop o *fugă*, o compoziție contrapunctuală, în care subiectul melodic este reluat întrețesut cu alte voci.

Primul moment al cristalizării este perioada 1920-1929, 1929 fiind și anul în care Bahtin este arestat. În această perioadă Bahtin îl citește pe Kant, pe idealistii germani care l-au urmat

imediat pe Kant, precum și pe neo-kantienii începutului de secol XX. *Ens originarum* pare să vină din perioada 1934-1937, când Bahtin se preocupa de natura genurilor, dar cum Bahtin nu își putea publica opera din interdicții politice, nu este clar dacă acestea au fost singurele pagini dedicate. Nici Bahtin nu o spune niciodată; republică textul la întoarcerea la Moscova, în 1975, ultimul an al vieții, adăugând un capitol de remarce finale, care, așa cum agreează majoritatea comentatorilor, mai mult obscurează decât luminează definițiile ulterioare (acest fapt s-ar datora, constată un nuanțat critic precum Michael Holquist, faptului că la în ultimii ani de viață Bahtin se orientează către alte interese filozofice și vrea să convertească termenul dintr-o categorie literară într-una mult mai largă, cu ramă epistemologică). Ultimele două momente de cristalizare conceptuală nu pot fi dezlipite, chiar dacă le despart 40 de ani; Nu trebuie înțeles că formulările din 1934 nu pot fi însumate cu cele din 1975, ci doar că este nevoie de acuitate filologică și filozofică pentru a încorpora dialogic toate nuanțele conceptului.

În *Critica* sa din 1781, Kant făcea afirmații care azi sunt tezaur al capitalului filozofic universal precum aceea că nu ne este dat acces imediat la lucruri: atunci când credem că vedem ceva, ceea ce percepem în realitate este doar o reprezentare (*Darstellung*) construită printr-un joc de concepte apriori din mintea noastră și intuiții a posteriori care ne vin din lumea exterioară. Termenul pe care Kant îl folosește pentru subiect este nu un pronume (*eu*), ci o articulare dintre un pronume și un verb (*eu gândesc*), care primește tratamentul gramatical al unui substantiv. Ruptura dintre minte și lume este radicalizată mai târziu de Kant prin discriminarea dintre eul transcendental și eul psihologic, precum și aceea dintre percepție, stare cotidiană și a percepție, conștiința că este eu și nu altcineva cel care percepe. Dacă, așa cum spune chiar Kant, eul transcendental abia că vede o casă, eul psihologic se exercită apercceptiv, adică se vede pe sine că vede o casă. Conștiința că eul nu e unu, ci e doi, e drept că un doi invizibil are consecințe importante în tot sistemul ideatic al lui Bahtin. Mergând mai departe, ideea transparenței eului o regăsim și la Descartes, care explică mai bine ideea că mecanismul prin care vedem nu poate fi văzut în sine, dar acesta leagă împreună un eu empiric, apercceptiv, care răspunde la stimulii exteriori și un eu transcendental, care structurează coerent reprezentările mentale.

Ruptura kantiană a minții de lume și clivajul eului de sine intră în structurarea ideii de cronotop încă din 1920, Bahtin formulând propoziții de genul: eu – doar eu – ocup un set de circumstanțe, adică mă raportează la un spațiu și un timp dat ; celelalte ființe umane sunt situate în afara mea. Aceste circumstanțe nu sunt doar niște date ale definiției eului, ci se impun eului ca o sarcină, o obligație de a construi o relație cu sine și cu lumea. Coordonatele sinelui sunt o mediere epistemologică necesară între sine, eu și lume, o formă de vindecare a traumei de a fi în același timp rupt și invizibil de sine și rupt de lume.

Bahtin dramatizează relația eu-spațiu-timp prin metafora a două persoane care se uită una la cealaltă; iată ce spune: când privesc o ființă care este situată în afara mea și în fața mea, orizonturile noastre nu coincid. În orice moment dat, indiferent de poziția și proximitatea cu persoana privită, voi vedea și voi ști ceva ce acesta, din afara mea și în fața mea, nu poate să vadă, pentru că nu are acces la el – părți ale corpului său, capul său, expresia feței etc., lumea din spatele său, o serie de obiecte și relații, care mie îmi sunt accesibile dar lui nu. În timp ce ne privim, două lumi diferite se reflectă în ochii noștri. Dacă înțelegem că eul cognitiv nu ocupă loc determinat, concret în existență, deci este indiferent la ideea de spațiu, relația dintre eu / mine / celălalt devine mai relativă.

În cea de-a doua perioadă, adică între 1930 și 1940, ideile lui Bahtin se reformează, și nu este lipsit de importanță că teoreticianul rus are din nou acces la cărți și la verificarea ideilor sale după exilul rătăcitor, care a durat ani buni, prin stepele Kazahstanului. În această perioadă, apare

studiul atât de invocat, *Forme ale timpului și cronotopului în roman*, în care conceptul este prezentat drept o categorie literară, esențială pentru înțelegerea romanului, deși în finalul studiului ni se spune că orice intrare în sfera sensului se face prin porțile cronotopului. Este evident, pentru cei care frecventează ideile lui Bahtin, că acest termen trebuie înțeles în contextul mai larg al teoretizărilor despre gen pe care le datorăm marelui gânditor. Parantetic, pentru buna luminare a nuanțelor, trebuie spus că Bahtin scoate noțiunea genului din câmpul literaturii și îl aplică tuturor practicilor umane, identificând nu doar genurile secundare (genurile literare, științifice, ideologice), ci și ceea ce el numește genuri principale - tipurile de dialog oral – limba saloanelor a cercurilor, limbajul familiar, cotidian, limbajul sociopolitic, filosofic etc. Stilul individual al unui enunțator este un epifenomen, care „cade” întotdeauna într-un gen; între stil și gen există o legătură organică indisolubilă – acolo unde este stil, există un gen, spune Bahtin.

Experiența genurilor face parte dintr-un instinct cultural care se educă permanent. Genurile vorbirii nu sunt recipiente ce așteaptă să fie umplute cu acte de limbaj, ci suportul *sine qua non* al rostirii: învățăm să ne turnăm vorbirea în tiparele genurilor și, ascultând vorbirea celuiilalt, îi ghicim genul chiar de la primul cuvânt, îi presimțim lungimea, îi prevedem încheierea, altfel spus, încă de la început, simțim întregul vorbirii (sunt din nou cuvintele lui Bahtin). Altfel spus, genul dă identitate unui comunicări, afirmă durata sa, stabilește pactul metalingvistic, construiește așteptări programează semioza, condiționează memorizarea etc.; genul este și în amonte, parte a intențiilor enunțative, și în aval, condiționând negocierile de interpretare.

În notele din 1971-1972 și în articole precum *Autorul și eroul în activitatea estetică*, Bahtin revine cu adăugiri și clarificări ale instanțierilor artistice ale relației dintre subiect și spațiu-timp. De exemplu: limitele mele temporale și spațiale nu îmi sunt date, dar ale celuiilalt îmi sunt date în întregime; altfel spus, diferența dintre eu și celălalt este dată în termeni de spațiu și timp. El rescrie creativ ideea de eu, prin afirmația că sine este un cuvânt care aparține câmpului lexico-semantic al gemelării: când ne gândim la geamănul cuiva, îi definim identitatea printr-un derivativ; tot așa, existența eului depinde de un geamăn secret, invizibil, eul transcendental. Aici intervine și o importantă intervenție asupra terminologie kantiene: reluând metafora celor doi oameni față în față, Bahtin arată că ceea ce unul vede peste capul celuiilalt, ceea ce celălalt nu vede, nu este în afara experienței ca atare, ci doar în afara limitelor spațiale ale vederii într-un moment particular. Deci termenul mai adecvat al fi nu transcendență, ci **transgradientă** (calc care poate funcționa și în română, având în vedere că utilizăm noțiunea matematică de gradient, care este variația pe unitatea de lungime a unei mărimi scalare. Consecințele în lume ale reprezentării epistemologice a transgradienței sunt de urmărit în relația dintre eu și eveniment, iar în literatură, *mutatis mutandis*, între personaj și eveniment. Astfel, cronotopul, precum o categorie kantiană, devine un instrument al calibrării existenței, fie că vorbim de viețile reale sau cele de hârtie – iar aici a calibra are exact sensul tehnic de ajustare a datelor experiențiale prin comparare cu alte date.

În cea de-a treia perioadă a sistemului său de gândire, Bahtin se desparte de Kant în concepția despre limbaj. Conceptul de cronotop este situat în limbaj, din nou în relație cu eu. Presupozițiile subiacente acestei perioade arată și lectura atentă a lui Jakobson și Benveniste: eu, entitate fără referent stabil, este operatorul invizibil care permite calibrarea informațiilor despre spațiu și timp, fixarea de repere spațiale și reglarea ceasului lumii după un Greenwich personal.

Sunt multe observații de făcut în ce privește consistența semantică a conceptului. În primul rând, se discută, atât de Bahtin, cât și exegeți, de *micro-cronotopuri*, care sunt de găsit (în „dâra” concepției mai largi despre genurile vorbirii) la nivelul oricărui enunț particular, în așa măsură limbajul este încărcat cu energie cronotopică. Apoi, putem distinge între *cronotopuri majore*, fundamentale, decisive pentru semnificația globală a unui text și *cronotopuri minore*, locale – de

fapt fiecare motiv își are cronotopul său și de aceea Bahtin folosește în ca sinonime *cronotop* și *motiv*, iar criticii vor inventa ulteriori sintagma *motive cronotopice*: bunăoară, al drumului, al castelului, al salonului, al orașului de provincie, etc. Aceste blocuri constructive ale textului narativ sunt – și aici intervine nevoi de a cunoaște ce spune Einstein – imagini cu patru dimensiuni, în care tridimensionalitatea spațială este legată de structurarea temporală a acțiunii.

Cronotopurile majore pot fi markeri de gen, în sensul că pot servi ca fundament taxonomic pentru variațiile narativului. De exemplu, o teorie postbahtiniană este cea a lui olandezului Bart Keunen (în cartea sa *Time and Imaginations: Chronotopes in Western Narrative Culture*), care filtrează datele naratologiei prin sита teoriilor receptării și a cognitivismului și ajunge la diferențierea dintre *cronotopurile monologice* sau *teleologice*, care caracterizează narațiunile tradiționale, în care toată mișcarea narativă duce către un Eschaton, și *cronotopurile dialogice*, în care narațiunea nu curge spre un final, ci constă într-o multiplicare de situații conflictuale.

Cât despre perspectiva cognitivistă asupra conceptului de cronotop, în rezumat lucrurile stau așa: de-a lungul dezvoltării cognitive, indivizii dobândesc memorie de gen care constă în agregarea de structuri mentale care conțin variate forme de cronotop. Când citesc, una dintre aceste scheme de memorie este activată și conduce la recunoașterea cronotopului relevant și a genului care îl încastrează lingvistic. Nu altfel este în ceea ce se numește schemele de acțiuni, concept cognitiv care încearcă să regularizeze comportamentul uman în situații stereotipe. Și aici, cronotopurile motivice vor ambreia cunoașterea stocată, fie că vorbim de cunoaștere factuală sau de competențe literare sau artistice. Dacă avem în vedere că unul dintre instrumentele teoretice ale cognitivismului este ceea ce numim *cognitive mapping* (tradus *cartografiere cognitivă* sau, uneori, prin barbarul nu știu dacă *mapare cognitivă*), înțelegem cât de importantă este apropierea corectă și nuanțată a termenului. O hartă mentală (sau un model mental, schemă, script, cadru de referință, cum a mai fost numită) este un tip de reprezentare mentală care permite unui individ să ia în posesie, să codifice, să gestioneze, să actualizeze, să memorizeze informații despre variatele fenomene ale lumii. Hărțile cognitive organizează informația spațial, pentru a fi mai bine văzută de „ochiul minții”. În domeniile literaturii și artei, unde spațiul nu este doar spațiu, iar timpul nu este doar timp, conceptul de cronotop poate să asigure prezervarea bogăției simbolice care se ascunde sub reperle semantice fixate la suprafață și, nu în ultimul rând, să garanteze posibilitatea existenței în fictiv.

Drumul conceptului de cronotop este departe de a se fi sfârșit.

BIBLIOGRAPHY

Bakhtin, M.M, *Art and Answerability: Early Philosophical Essays*. Ed. Michael Holquist and Vadim Liapunov. Trans. Vadim Liapunov. Austin: University of Texas. Press, 1990.

Bakhtin, M. M., *The Dialogic Imagination: four essays*, C. Emerson and M. Holquist (trans.), M. Holquist (ed.), University of Texas Press, Austin, 1981.

Bahtin, M.M., *Probleme de literatură și estetică*, București, Univers, 1982, trad. Nicolae Iliescu.

Bemong, Nele, Borghart, Pieter, De Dohbeleer, Michel, Demoen, Kristoffel, De Temmerman, Keunen, Bart (eds.), *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope. Reflections, Applications, Perspectives*, Gent, Academia Press, 2010.

Hirschfeld, L.A., Gelman, S.A (eds.), *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Keunen, Bart, *Time and Imaginations: Chronotopes in Western Narrative Culture*, Northwestern University Press, 2011.

Ray, Christopher, *Time, Space and Philosophy*, London, New York, Routledge, 2003.